

Българската държава и българската колония в Истанбул (XIX – началото на XXI век): исторически корени, състояние, перспективи
The Bulgarian state and the Bulgarian colony in Istanbul (XIX – beginning of the XXI century): historical roots, condition, perspectives

доц. д-р Боряна Бужашка

Университет по библиотекознание и информационни технологии, бул.

Сливница 152, sky_bu@abv.bg

Boryana Buzhashka

Assoc. Prof, DSc University of Library Studies and Information Technologies,

blvd. Slivnitza 152, sky_bu@abv.bg

Orcid: 0000-0003-3100-308X

Бужашка Б. Болгарська държава та българська колонія в Стамбулі (XIX – початок XXI століття): історичні коріння, стан, перспективи. У статті простежуються чинники, що призвели до ентропії болгарської спільноти в Стамбулі – найбільшому місті Туреччини, яке на кінець 2020 року нараховувало майже 15, 5 млн мешканців. Відзначивши роль болгарської спільноти столиці Османської імперії за доби національного Відродження, авторка наголошує на негативних явищах останнього сторіччя в розвитку колонії стамбульських болгар, коли спостерігалися тенденції до її постійного зменшення, старіння, низької народжуваності, високої еміграції, збільшення числа змішаних шлюбів тощо. Як наслідок, колонія скоротилася до близько 500 осіб, що набагато менше «болгарських турків», котрі перебувають у незрівнянно кращому правовому становищі. Підкреслюється роль православної релігії та зусиль болгарської церкви і держави як чинника підтримання національної самосвідомості, зокрема через збереження нерухомості, що колись належала Болгарській екзархії – національних святинь болгар та історико-культурних пам'яток для турецької сторони. Звертається увага й на нереалізований потенціал болгарської колонії в Стамбулі для болгарсько-турецьких відносин.

Ключові слова: Стамбул, болгарська колонія, болгарсько-турецькі відносини, громадянство, історико-культурна спадщина.

Buzhashka B. The Bulgarian state and the Bulgarian colony in Istanbul (XIX – beginning of the XXI century): historical roots, condition, perspectives

The article examines the factors contributing to the decline of the Bulgarian community in Istanbul, Turkey's largest city with nearly 15.5 million inhabitants by the end of 2020. It notes the Bulgarian community's role in the National Renaissance in the capital of the Ottoman Empire and highlights negative trends in the development of the Bulgarian colony in Istanbul, including a steady decline, aging population, low birth rate, high emigration, and an increasing number of mixed marriages over the past century. As a result, the colony has dwindled to nearly 500 people, a number lower than the number of the “Bulgarian Turks”, who have better legal status.

The Orthodox religion and the efforts of the Bulgarian church and state are underlined as factors which are keeping national identity, particularly through the preservation of real estate formerly belonging to the Bulgarian Exarchate, national shrines for Bulgarians, and historical and cultural heritage sites for Turkey. The article also addresses the untapped potential of the Bulgarian colony in Istanbul for Bulgarian-Turkish relations.

Keywords: Istanbul, Bulgarian colony, Bulgarian-Turkish relations, citizenship, historical and cultural heritage.

В сравнение с другите български колонии по света, колонията в Истанбул е един особен случай. Съпоставена с тези в Америка, Австралия и Канада, тя е малобройна, но много важна част от сложните българо-турски отношения. Това, което я прави по-различна, е историята на нейното създаване, ролята, която играе по време на Българското възраждане, и условията, в които е поставена в следващите десетилетия до наши дни. Възраждането е периодът, когато в столицата на Османската империя българите се консолидират като етническа общност в името на борбата за църковна независимост (Божинов, 2012, 457). Чрез многобройните си дарители и с помощта на българската държава след Освобождението Българската екзархия закупува много имоти и построява български духовни центрове на територията на днешна Турция – църкви,

училища, читалища, книжарници, представителни сгради. По силата на днешните турски закони за малкото останали в Истанбул сгради от времето на Възраждането, с помощта на българската държава, се грижи българската колония, която днес наброява около 500 души (Бужашка, 2016, 64-141).

След Междусъюзническата и особено след Първата световна война Цариград остава извън българското етническо пространство и това не се променя до наши дни. С течение на годините от първоначалните създатели на колонията не остава почти никакъв представител и тя се възобновява от българи, предимно от Егейска Македония, които никога не са живели в пределите на свободната след 1878 г. българска държава. От Първата световна война (от Кемал Ататюрк) до 1989 г. колонията живее в постоянен дискриминационния режим. Тя няма знакови личности, не издава печатни издания, няма активен политически и обществен живот (Стоянова, 2005, 42-43).

Допълнителни трудности за нейните представители внася църковният ѝ статут. По силата на историческите обстоятелства центърът на църковните ни борби Цариград (Истанбул) остава в диоцеза на Вселенската патриаршия, която и досега духовно покровителства наследниците на тези, които се бореха срещу нея. През всичките години, с различна интензивност и обусловена от много външни фактори, борбата на колонията за запазване на българското национално самосъзнание и българския дух продължава и до наши дни (АМВНР, оп.70с, а.е. 75, л.66,70-72; оп. 54-4, а.е. 197).

Важен въпрос е този за числеността на българската колония. Демографските процеси в малобройната българска общност в Истанбул са крайно неблагоприятни – намаляваща по численост, застаряваща по възраст, икономически не особено силна, лишена от ролята си на важен политически фактор в българския и турския обществен живот. Налице е трайна тенденция за самоизчерпване и постепенно изчезване на

общността, което е валидно и при другите малцинствени общности в Турция (Стоянова, 2005, 41-55).

Затова спомага и турското законодателство, стремящо се да сведе до минимум възможностите на иноверските общности да оцелеят в духовен, икономически и демографски план. Освен негативните демографски процеси, друга основна причина е деструктивната политика на правителството към чужденците, невъзможността да упражняват различни висококвалифицирани професии и общото за страната обедняване на малките производители и търговците. Трябва да се отчита етническата политика на Турция като среда, в която живеят истанбулските българи. Третирана като национално малцинство, макар и без официално признат статут на такова, българската общност в Истанбул е обект на политики и отношение от страна на турската държава, които пряко са повлияни от двустранните отношения между България и Турция.

Макар че имат будно българско национално чувство и религия като важен фактор за запазване на националното съзнание, тенденцията между цариградските българи е да приемат турско гражданство, за да избегнат дискриминационните репресивни и ограничителните мерки към чужденците. Според изменения Закон за гражданството от 1964 г., ако двамата родители или само бащата е чужд гражданин, децата също приемат тяхното гражданство. Това дава известни възможности за естествен прираст и подмладяване на колонията, но това не е достатъчно за нейното укрепване.

Тенденцията на непрекъснато намаляване, застаряване, ниска раждаемост, висока емиграция, нарастване броя на смесените бракове води и до промяна в самоопределянето на българите в Истанбул (АМВнР, оп.11 п, а.е. 107, 579, 582, 670, 954, 1148)

Важни са и практическите стъпки, които правят регистрираната през 1936 г. Фондация на православните църкви на Българската екзархия в

Истанбул и българските официални власти за укрепване и запазване на българското национално съзнание на българите в Истанбул. Този въпрос зависи от няколко обективни и субективни фактора. Демографските процеси в малобройната българска общност са крайно неблагоприятни – намаляваща по численост, застаряваща по възраст, икономически не особено силна, лишена от ролята си на важен политически фактор в българския и турския обществен живот. Налице е трайна тенденция за самоизчерпване и постепенно изчезване на общността, което е валидно и при другите малцинствени общности в Турция. Трябва да се отчита етническата политика на Турция като среда, в която живеят истанбулските българи. Третирана като национално малцинство, макар и без официално признат статут на такова, българската общност в Истанбул е обект на политики и отношение от страна на турската държава, които пряко са повлияни от двустранните отношения между България и Турция (Елчинова, 2017, л. 89).

Макар че имат будно българско национално чувство и религия като важен фактор за запазване на националното съзнание, тенденцията между цариградските българи е да приемат турско гражданство, за да избегнат дискриминационните репресивни и ограничителните мерки към чужденците. Средата, в която живеят истанбулските българи, липсата на българско училище, смесените бракове и общата протекционистка политика на турското правителство към турските граждани довеждат до непознаване на българската история (само родовата такава) и незнание на българския език. Тенденцията на непрекъснато намаляване, застаряване, ниска раждаемост, висока емиграция, нарастване броя на смесените бракове води и до промяна в самоопределянето на българите в Истанбул (ЦДА, ф.1478, оп. 21, а.е. 43, л. 39-51).

Грижата за поддържане и съхраняване на българския дух и самосъзнание на членовете на колонията е съществена част от дейността

на дипломатическите представители. В годините след Първата световна война колонията не се разглежда като част от българската нация група, останала без свое представителство, а повече като фактор за запазване на българското присъствие в Истанбул с оглед на спасяването на Българската екзархия и екзархийските имоти. Но през следващите години тази тенденция се променя. На българската общност се гледа като на инструмент на българската външна политика и възможност да се влияе на българо-турските дипломатически отношения. За живота на цариградските българи тези отношения са от особено значение. Когато те са конструктивни и изпълнени със съдържание, ролята на Фондацията на православните църкви на Българската екзархия расте, авторитетът на българската колония укрепва и тя самата се сплотява. Наличието на българската общност в Истанбул създава уникални предпоставки за развитие и укрепване на българо-турските отношения. Българската колония може да бъде мост на межкултурното общуване на Република България и Република Турция и еталон за развитието на ползотворни отношения между двете страни (Бужашка, 2019, с. 275-339).

За съществуването на колонията от особена важност са отношенията със Вселенската патриаршия. Условието за вдигане на схизмата, закриването на Екзархийското заместничество и неуреденият статут на Българската църковна община в Турция лишава българите в републиканска Турция от българско църковно представителство и предопределя тяхното оставане в диоцеза на Вселенската патриаршия. Този въпрос има своите последици и до наши дни. През годините отношенията на българската колония с Вселенската патриаршия са сложни и непрекъснато припламват стари вражди. И до ден-днешен остава открит въпросът дали паметникът на екзарх Антим I (обявен от Вселенската патриаршия за схизматик) може да стои в двора на одринската българска църква „Св. св. Константин и Елена“, която е в диоцеза на Вселенската патриаршия. И досега не намира

решение спорът на какъв език трябва да се извършва богослужението в българските църкви в Одрин, също намиращи се в диоцеза на Вселенската патриаршия. Последните събития от 5 април 2019 г. отново повдигат този въпрос. Извършената на гръцки служба в българския храм в Одрин, заплахата за забрана на богослужението на български език в храмовете в Одрин и неотдавнашното искане на Вартоломей за премахване на паметника на екзарх Антим I от двора на одринския храм изискват незабавна намеса на Българската православна църква. Отношение по тези въпроси трябва да вземат църквата, българските неправителствени организации и общественост (АМВнР, ф. 11, оп. 22, а.е. 2338, л. 5; оп. 23, а.е.11, л. 179; ф.10, оп.13, а.е. 44, л.30).

През годините в българската общност в Истанбул остава трайна тревога за съдбата на сградите, които са български културно-исторически паметници. За тях тези сгради са свидетелство за тяхното минало, произход и етническа принадлежност. За българската държава тези имоти са построени със средствата и даренията на българската държава и българските граждани. Те са неразделна част от българското културно-историческо наследство, от българското национално самочувствие и историческа памет, паметници от епохата на Възраждането, национален капитал. През целия изследван период обаче българските дипломатически власти нямат яснота по цялостната правна система в Турция или не желаят да се съобразяват с нея. Това предопределя погрешните управленски решения по отношение на екзархийските имоти и възможностите за законно функциониране на българските институти. Няма единна и съгласувана позиция по тези въпроси и между българската държава и Българската православна църква. През годините на двустранният българо-турски дипломатически диалог България разчита тези имоти да бъдат върнати на българската държава.

За турските власти тези имоти са вакъф (имоти, отчуждени за вечни времена, приходите от които се ползват за благотворителни цели), недвижима собственост, която се намира на нейна територия и следва да се владее и стопанисва съобразно разпоредбите на националното турско законодателство. Управляват се от фондация при спазване на изградените за целта нормативни разпоредби. Не могат да се ползват за други цели, освен за изрично посочените в турския закон. Някои от тях – като църквата „Св. Стефан“ и Екзархийският дом в Шишли, са включени в националния списък на Турция за обекти с културно-историческо значение. При липса на собственик, те стават притежание на турската държава.

Режимът на собственост и отношението на турските власти към екзархийските имоти макар формално да се определя от съществуващото законодателство през различните години, на практика са предопределени от интересите на Турция в конкретния исторически момент. Въпросът за собствеността се поставя или се забравя при конкретните политически българо-турски отношения, които имат малко общо с фактическата страна на въпроса и със справедливостта. Днес въпросът за екзархийските имоти формално се счита за частично разрешен, въпреки че българската държава не получава собственост върху тези имоти, нито българското Църковно настоятелство на Фондацията в Истанбул има сега реална собственост върху тях. На практика този въпрос с течение на годините е обвързан с културното и научното сътрудничество. С подписаните културни спогодби е нарушен основният принцип, отстояван от българските правителства в преговорите, въпросът за екзархийските имоти да се разглежда самостоятелно. Независимо от многократно изказани благодарности на български държавни представители към турските власти за върнати екзархийски имоти, реално тяхната собствеността не е възстановена на българската държава.

За загубата и невъзможността да се защити българската собственост в Турция способстват няколко обективни обстоятелства. Ако до края на Първата световна война въпросът е юридически и външнополитически, то след нейния край се превръща и в демографски. Обезбългаряването на Одринска Тракия и Цариград и демографският срив на българското население лишават от икономически и политически смисъл поддържането на всички, макар и вече останали малко на брой екзархийски недвижими имоти. За това спомага и турското законодателство, стремящо се да сведе до минимум възможностите на иноверските общности да оцелеят в духовен, икономически и демографски план. Макар че имат будно българско национално чувство и религия като важен фактор за запазване на националното съзнание, тенденцията между цариградските българи е да приемат турско гражданство, за да избегнат дискриминационните репресивни и ограничителни мерки към чужденците. Пропуските и грешките на българската държава усложняват и ускоряват процесите, заложи в обективно и за съжаление неблагоприятно развиващите се за България обстоятелства. От своя страна турските власти търпят българското присъствие, като периодично чрез различни способности подлагат на натиск българските представители и институции, като напомнят, че правата на българите и съществуването на екзархийските имоти са възможни благодарение на турското разрешение (АМВнР, оп.70 с, а.е.75, л.72).

Трябва да се оценят трудностите в работата на българските дипломатически представители. Освен постоянните задачи – издаване на визи, паспорти, пасавани, защита и съдействие на временно и постоянно пребиваващи в Турция, легализация на документи и др. – консулските служби в Турция имат голям обем от други задължения, необичайни за другите мисии. Те трябва да се грижат за българските имоти и институти: Българската екзархия и българските църкви, Метеха и училището, да

съдействат за ефективното функциониране на болницата, да направляват и подпомагат дейността на Църковното настоятелство и дружество „Радост“.

След 1989 г. се забелязва засилен интерес на българската общественост към историята и настоящето на българската колония в Истанбул. Бяха излъчени няколко филма за българите в Истанбул, техни представители многократно посещават България. Ръководството на тяхната фондация бе отличено от президента Р. Плевнелиев с високи държавни отличия. Реставрирането на църквата „Св. Стефан“ и тържествата около откриването ѝ през 2018 г. отново провокират обществен интерес към българската колония в Истанбул. Бяха излъчени многобройни репортажи от Истанбул, интервюта с представители на колонията. Но под шумното отразяване на това събитие останаха въпросите за бъдещето на стопяващата се българска колония и особено за съдбата на екзархийските имоти – светини за българите и културно-исторически паметници за турската страна.

Недостатъчно се работи за постигането на баланс при удовлетворяване интересите на българската общност и тези на българските турци, които се изселват в Турция. Разбира се, в процентно отношение численото съотношението при двете групи е в полза на българските турци, но при българската общност като актив имаме много история и екзархийските имоти. Но има крещяща неравнопоставеност между двете групи при отстояване на техните интереси. Законите за поземлената собственост противоречат на чл. 5 от Конвенцията за установяване от 1925 г. Законът за реституция в България работи без проблем в полза на българските турци на фона на блокираните имоти на българите от Истанбул. (АМВНР, оп. 55-5, а.е. 250).

Докато българите от колонията трудно получават българско гражданство поради недостатъчни основания за български произход, българските турци си запазват гражданството без проблеми. Запазват

българското си гражданство и техните деца, без да имат българско самосъзнание, не знаят да говорят и пишат на български език и считат Турция за своя родина.

Има едно категорично разграничаване на българите от Истанбул с българските турци, емигрирали в Турция – и по верски, и по народностен признак. Има категорично неприемане от страна на истанбулските българи на изселниците – турци от България. Те дори не допускат възможността децата на изселниците да посещават българското училище. Това предопределя невъзможността да се търсят общи инициативи между двете групи и по тази линия – запазване на българското присъствие в Истанбул.

Българите от Истанбул са между Република Турция и Република България. В Турция не ги смятат за лоялни граждани поради различната им историческа съдба, национално съзнание и различна религия, а в България не отговарят на критериите за българско гражданство, независимо от българския си произход и българско самосъзнание. Това трябва да представлява задача с повишена трудност за българската дипломация.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

AMVnR, f. 11p, op. 22, a.e. 2338, pp. 5; op. 23, a.e. 11, p.179; f. 10, op. 13, a.e. 44, pp. 30.

AMBnP, ф. 11п, оп. 22, а.е. 2338, л. 5; оп. 23, а.е. 11, л.179; ф. 10, оп. 13, а.е. 44, л. 30.

AMVnR, op. 70s, a.e. 75, pp. 72.

AMBnP, оп. 70с, а.е. 75, л. 72.

AMVnR, op. 55-5, a.e. 250.

AMBnP, оп. 55-5, а.е. 250.

AMVnR, op. 70c, a.e 75, pp. 66.70-72; op. 54-4, a.e. 197.

АМВнР, оп. 70с, а.е 75, л. 66,70-72; оп. 54-4, а.е. 197.

Bozhinov, P. 2012. The Bulgarians of Constantinople between the reforms and the revolution 1887-1879. Sofia, p. 457.

Божинов, П. 2012. Цариградските българи между реформите и революцията 1887-1879. София, с. 457.

Buzhashka, B. 2016. The fate of the exarchate estates as an open question in the Bulgarian-Turkish relations. Sofia, Notices of the State Archives, no. 107, 64-141 p.

Бужашка, Б. 2016. Съдбата на екзархийските имоти като открит въпрос в българо-турските отношения. София, *Известия на държавните архиви*, бр. 107, 64-141 с.

Buzhashka, B. 2019. Bulgaria and the Bulgarian community in Istanbul. Sofia, pp. 275-339.

Бужашка, Б. 2019. България и българската общност в Истанбул. София, с. 275-339.

Elchinova, M. 2017. The Invisible Community. Orthodox Bulgarians in Istanbul. Sofia, p. 320; AMVnR, op. 11p, a.e. 954, pp. 22.

Елчинова, М. 2017. Невидимата общност. Православните българи в Истанбул. София, с. 320; АМВнР, оп. 11п, а.е 954, л. 22.

Stoyanova, V. 2005. The Bulgarian Spiritual and Educational Institutions in Turkey (1913-1945). Sofia, Bulletin of the Thracian Scientific Institute, vol. 6, pp. 42-43.

Стоянова, В. 2005. Българските духовни и просветни институции в Турция (1913-1945). София, *Известия на Тракийския научен институт*, кн. 6, с. 42-43.

Stoyanova, V. 2005. Demographic condition and legal status of the Bulgarian community in Turkey. Sofia, Bulletin of the Thracian Scientific Institute, vol. 6, pp. 41-55.

Стоянова, В. 2005. Демографско състояние и правен статут на българската общност в Турция. София, Известия на Тракийския научен институт, кн. 6, с. 41-55.

СДА, ф. 1478, оп. 21, а.е 43, pp. 3951.

ЦДА, ф. 1478, оп. 21, а.е 43, л. 3951.